

ЛАТИНСЬКІ КОМПОЗИТИ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Єрьоміна Олена Юрїївна,

асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються латинські композити як свідчення історії матеріальної культури Давнього Риму. В структурній і семантичній ідентифікації композитів існують певні труднощі, пов'язані з еволюцією латинського письма та обмеженими відомостями про історичні реалії давнього світу. Композити представлені у всіх сферах повсякденного життя римлян, особливо в лексичній юридичній, військовій, обрядовій, в позначенні системи рахування та вимірювання. Специфічною особливістю тлумачення латинських композитів є необхідність долучати історико-культурний коментар.

Ключові слова: латинські композити, композитна структура, композити із ритуальним значенням, військова лексика, назви роду діяльності, міри довжини та ваги, грошові одиниці.

Латинські композити зафіксовані у найдавніших пам'ятках римської культури: *pontifex* "понтифік" у написі IV ст. до н.е. на саркофазі в гробниці Корнеліїв, *septemius*, *quinquies*, *trimes* (кораблі з сімома, п'ятьма, трьома рядами веслярів) у написі на ростральній колоні, що датується III ст. до н.е., *sacerdos* "жрець", *oinvorsei [universi]* "одночасно" у постанові сенату про вакханалії II ст. до н.е. До цього ж періоду відносять написи, де зустрічаються складні слова на позначення реалій римської держави: *triumvir* "тріумвір", *duovir [duumvir]* "дуумвір", *Xvir [decemvir]* "децемвір", *auspicium* "ауспіції, гадання по птахам", *stipendium* "військова служба" [Федорова 1991].

Давні написи засвідчують еволюцію мови. Різні варіанти написання композитів уможливають аналіз фонетичних, морфологічних, семантичних змін у латинській мові протягом різних періодів її існування, вони є також є свідченням еволюції латинського письма. Так, у написі на бронзовій пластинці з Пренесте, датованій першою половиною III ст. до н.е., маємо *Primocenia* (досл. первонароджена, Фортуна) замість *Primigenia*, що зустрічається в класичній латині, бо графема *C* в архаїчній латині позначала два звуки [к] і [г] [Федорова 1991, 64]. Числівник *unus* у давній період записувалось як *oinos*. Пор. *Oinutata [Unimamma]* (досл. одногруда, амазонка) у написі на дзеркальці з Пренесте [Федорова 1991]. Різні варіанти написання складних слів можуть свідчити про зміну у вимові, наприклад, *arenivagus – harenivagus* "той, що блукає у пісках", *arundifer – harundifer* "порослий очеретом" – літера *h*, що перестала вимовлятися [Нидерман 2004, 97-98]; *semisonarius* "невеличкий пасок" замість *semizonarius* (від гр. ζώνη "пасок"), бо літера *s* в інтервокальній позиції вимовляється як [з]; *bicodulus* "з двома хвостами", від *cauda*, *ollicoquus* "тушкований", досл. зварений у горщику, але *auliquoquibus* у написі III ст. до н.е. [Федорова 1991, 76] – відображення тенденції до монофтонгізації в народній мові. А в деяких випадках зустрічаються неправильні написання дифтонга, так звані "гіперурбанізми", наприклад, *scaenofactorius* 'виробник наметів' написаний через дифтонг *ae*, але слово, запозичене з грецької мови, мало б писатися через *e* – *scena* [Тронский 1960, 77–78]. З цього приводу у Светонія є анекдот про імператора Веспасіана: коли консуляр Местрій Флор запевняв його, що правильно говорити не "*plostra*", а "*plaustra*", той наступного дня вітав його вже не Флором, а Флауром [Svetonius T., V.div. Vesp., XXII].

В структурній і семантичній ідентифікації деяких латинських композитів існують певні труднощі. Так, у запозичених композитах, особливо якщо вони засвідчені лише в одного автора, буває важко визначити точний зміст: кельтські *glisomarga*, *acaunomarga* у Плінія Старшого – здогадно "різновид рухляку, суміш глини і вапна", *veredus* "поштовий кінь", утворене від латинського *veho* "везу" і галльського *raeda* "візок", а, можливо й, від давньоєврейського *phered* "мул". Навіть щодо композитів власне латинського походження часто існують різні думки про статус і значення їхніх компонентів: *semita* "провулок" у словнику Й.Х. Дворецького подається (за Вароном) як складене з *semis* "половина" і *iter* "шлях", у Оксфордському словнику – з *se* (зворотний займенник) і *meo* "ходити"; *atrox* "жахливий, злий", утворене від *ater* "чорний" і *ox "погляд" чи *bucca* "рот". Про значення багатьох слів дізнаємось тільки з глосаріїв: *aquiminale* "глекчик для миття рук", *caecilinguis* "німий", досл. сліпий на язик, *ejuno* "клянусь Юноною!", *feriferus* "розлючений", досл. лютий-лютий, *funitortor* "виробник канатів", досл. той, що звиває канати, *lanoculus* "пов'язка на око", досл. око з вовною тощо.

Складними словами часто виступають власні назви: *Juppiter* "Юпітер", від *dies* "день" і *pater* "батько", *Junonigena* "Вулкан", від *Juno* "Юнона" і *gignere* "народжувати", *Lemnicola* "Вулкан", від *Lemnos* "Лемнос" і *colere* "мешкати", *Equirria* "свято на честь Марса", від *equus* "кінь" і *currere* "бігти", *Capricornus* "Козоріг, сузір'я", від *capra* "коза" і *cornu* "ріг", *Lucifer* "Венера, планета", від *lux* "світло" і *ferre* "нести", *Marcipor* "Марципор, рабське ім'я", від *Marcus* "Марк" і *puer* "хлопець", *Opiter* "Опітер, римське ім'я", від *ops* "багатство" і *pater* "батько", *Seditigitus* "Волкацій, поет", від *sex* "шість" і *digitus* "палець".

Латинські композити значною мірою проливають світло на історичні реалії давнього світу. Значна кількість композитів вживається для позначення роду діяльності давніх римлян. Так, раба, до обов'язків якого входило нагадати хазяїну про повернення додому, називали *adversitor*, від *advorsum* "назад" і *ire* "йти". Так вважають автори Словника грецьких і римських старожитностей Даремберг і Саліо (Daremborg Ch, Saglio Edm, 89), а на думку автора Латинско-руського словаря Й.Х. Дворецького – це раб, який зустрічає господаря. *Nomenclator*, від *nomen* "ім'я, назва" і *calare* "оголошувати", означав раба, який підказував господарю назви страв або імена людей, котрі зустрічались на Форумі. Серед загальних назв рабів зустрічаються *alipilus* "раб, який видаляє волосся", від *ala* "пахва" і *pilus* "волосина"; *sandaligerula* "служниця, яка носить за господинею сандалі", від *sandalium* "сандалії" і *gerere* "нести"; *pedisequus* "слуга", досл. той, що йде слідом; *meridiani* "гладіатори, що билися опівдні", від *meridies* (*medius* "половина" і *dies* "день"). У назві храмового наглядача *aeditu(m)us* простежується давнє значення слова *aedes*, що спочатку означало "дрова", потім – "багаття у храмі Вести", а згодом і сам "храм", пор. *aedifex*, що означає "будівельник" у загальному значенні. Слово *claustritumus*, від *claustrum* "засув" і *tuere* "охороняти", спочатку, подібно до слова *aeditu(m)us*, вживалося в значенні "наглядач храму Януса" (як бога засувів, входів і виходів), згодом, просто в значенні "наглядач, вартовий". Відбулась і зміна значення у слові *aquilex* "той, що займається водопостачанням", від *aqua* "вода" і *legere* "збирати" або *lacere* "приманювати". В історичні часи так називали представників містичного мистецтва, які знали таємні слова, щоб

викликати воду. Назви роду діяльності охоплюють різні сфери життя римлян та їхнє ставлення до нього, позначаючи професії й способи виконання відповідної роботи: *auceps* "ловець, продавець птахів", *caprimulgus* "той, що доїть кіз, селянин", *carnifex* "кат, негідник", *ciniflo* "перукар", *fenisex* "косар, селянин", *libripens* "скарбник", *pilicrepus* "гравець у м'яч", *planipes* "танцюрист-босоніжка", *salutiger* "посланець з вітанням", *siticen* "музикант на похованні", *strictivilla* "повія", *viocurus* "наглядач за шляхами". Тільки деякі назви роду занять є іменниками жіночого роду, насамперед ті, що означають типово жіночу роботу в розумінні давнього римлянина: *lanifica* "пряля", *lanipendia* "зважувальниця вовни", *sambucina* "та, що грає на самбуці". Втім трапляються і такі назви, що мають паралельні форми: і чоловічого, і жіночого роду, зокрема, *fidicen* (*fidicina*) "той (та), що грає на струнному інструменті", *tibicen* (*tibicina*) "флейтист(ка)", *vestifex* (*vestifica*) "кравець (кравчиня)". Більшість назв професій і роду занять – форми чоловічого роду, що є відображенням соціального положення жінки, котра, як правило, не працювала.

Вірування давніх римлян широко відображені в композитах із ритуальним значенням. Це назви обрядів, наприклад, *aquaelicium* "жертвоприношення з метою викликати дощ", від *aqua* "вода" і **lacere* "заманювати"; *auspicium* "ауспіції, спостереження за польотом, криком чи клюванням птахів", від *avis* "птах" і *specere* "спостерігати", це гадання також тлумачило не тільки знамення, пов'язані з птахами, але й з блискавкою, криком тварин і, навіть, чиханням людини; *ignispicium* "гадання на вогні", від *ignis* "вогонь"; *lectisternium*, від *lectus* "ліжко" і *sternere* "розстелати" – йдеться про запозичений у греків обряд "трапези богів": на ліжку встановлювали зображення богів, а перед ними – страви; *suovetaurilia* "очишувальний обряд жертвоприношення свині, вівці і бика" – назва утворена від *sus* "свиня", *ovis* "вівця" і *taurus* "бик": їх (як основний статок землеробів) приносили в жертву на честь Марса, який відводив війну; *florifertum* "обряд посвячення першого колосся", від *flos* "квітка" і *ferre* "нести". Найдавніше слово на позначення жерця чи жриці було *sacerdos*, де спостерігається індоєвропейська основа **dho-t-s* "робити" і *sacer* "священний". Гадання ж на нутрошах було запозичене в етрусків, їх здійснювали екстиспіки (*extispex*) і гаруспіки (*haruspex*) – жерці, що оглядали (*specere*) нутроші (*exta*, *harus*) і по них тлумачили волю богів. Із композитів ми отримуємо інформацію про те, хто брав участь в релігійних обрядах, наприклад, *lampadifera* "факельниця", *canifera* "жінка з кошком на голові", кого приносили в жертву: *bovicidium* "заклання биків", *fordicidia* "принесення в жертву тільних корів". Місце, вражене блискавкою, римляни називали *bidental*. Значення цього слова пов'язане з культом Юпітера, який блискавкою сповіщав людям свою волю, тому це місце вважалося священним, на ньому проводили спеціальний обряд очищення і приносили в жертву вівцю (*bidens*, від *bi* "два" і *dens* "зуб"), у якій розвинулися лише 2 зуби-різці.

Війна була для римлян звичною справою, тому військова лексика набуває найбільшого розвитку і переосмислення. Так, композити зі значенням "прапорonosець" мають другим компонентом дієслово *ferre* "нести", а перший уточнює, носієм якого символу він є. У римському війську кожен підрозділ мав свій знак (*signum*), який являв собою спис із зображенням тварини, номером підрозділу, відзнаками, а деякі підрозділи – штандарт (*vexillum*). У давніх авторів ці знаки називалися то *signum*, то

vexillum, оскільки до значка часто привішували ще вексиллум. Отже, слова *signifier* і *vexillifer* мали синонімічне значення. *Aquilifer*, від *aquila* "орел" – прапороносець легіону, символом якого була фігурка орла із срібла. Також часто на прапорах зображували імператора, тоді такий прапороносець називався *imaginifer* від *imago* "зображення". Спільним для назв кораблів є компонент *remus* "весло", який тільки у Горація має пряме значення, пор. *scapha biremis* "двовесельний човен", в наступних же назвах *remus* означає "ряд веслярів": *biremis* (у Лівія вже корабель з двома рядами веслярів), *triremis*, *quadriremis*, *quinqueremis* (у Исидора *penteremis*, гібрид між квінкверемою і грецькою пентерою), *septemremis*, *decemremis*. Оскільки *remus* стало вживатися із значенням ряду веслярів, то в слові *decemscalmus* "десятивесельний" вжито грецьке *scalmus* "кочет".

Серед композитів, що означають види зброї, зустрічаються назви примітивної зброї, наприклад, *bipennis* "сокира, загострена з обох боків", *tridens* "тризуб", *fustibalus* "праща на довгій жердині", а також і більш складних видів зброї, що були на озброєнні римської армії: *carroballista* "баліста на колесах", *fundibalus* "метальна машина, каменемет", *manuballista* "самостріл, арбалет". Рядовий римської армії називався *manipularis*, від назви найменшого підрозділу *manipulus*. Перше значення цього слова було "жменя, сніп", бо за легендою військові загони Ромула мали за емблему сніп. Слово утворене від *manus* "рука" і *plere* "наповнювати". Для назв сигнальників другим компонентом служить дієслово *canere* "співати", а перший вказує на інструмент: *tubicen*, від *tuba* "довга пряма труба", якою подавався основний сигнал до атаки чи відступ; *cornicen*, від *cornu* "труба у вигляді рогу", якою передавали далі по маніпулах сигнал туби; *bucinator* подавав сигнал зміни варти на буцині (*bucina*, від *bucca* "щока"); *liticen*, від *lituus* "пряма труба із загнутим кінчиком", служив у кінноті. У військовому арго від слова *tubicinium* "сигнал труби" утворилось нове слово *tirocinium* "початок військової служби", від *tiro* "новобранець" і компонента *-cinium* в значенні "сигнал".

Значна кількість мір довжини і ваги має композитну структуру, що пов'язано з тим, що числівники значно легше вбудовуються в складні конструкції, ніж інші частини мови. Довжину міряли пальцями, долонями, ліктями, стопами. Звідси такі слова, як *pollex* "великий палець, римський дюйм, тобто 24,6 мм", *sedigitalis* "шириною в шість пальців", *bipalmis* "у два пальми" (*palmus* "долоня, палець, міра довжини в 7,39 см"), *bicubitalis* "довжиною у два лікті" (*cubitus* "лікоть"), *decempeda* "вимірювальна жердина довжиною у 10 футів" тощо. Основними мірами ваги були *uncia* "унція, 23,7 г" і *libra* "лібра, 327,45 г". Співвідношення унції до лібри дорівнювало 1: 12, що дає можливість припускати етруське походження лібри, оскільки у римлян основна система обчислювань була десятирична: *septunx* "сім унцій, сім дванадцятих", *teruncius* "три унції, чверть", *bilibra* "два фунти, 12 унцій". Унціями також позначалися відсотки, наприклад, *quincunx* "п'ять унцій, п'ять відсотків". У значенні лібри як римського фунта в композитах *centu(m)pondium* "вага у сто фунтів, 1 центнер", *duarpondo* "два фунти" виступає слово *pondus*, що зазвичай означає "вага", однак часте вживання поруч із словом *libra*, наприклад, *libra pondo* "вагою у фунт" призвело до опущення цього слова, пор. англ. *pound* "фунт". Натомість *libra* вживалася і в значенні терезів, наприклад, *aequilibrium*, досл. рівновага.

Назви римських грошових одиниць безпосередньо пов'язані з мірами ваги. Спочатку обмінювались худобою, звідки і виникла назва грошей *pecunia*, від *pecus* "дрібна худоба", потім грошовою мірою став мідний зливочок, який отримав назву *as librarius*, вагою в одну лібру, і якого зважували при розрахунках, тому римський фунт (грошова одиниця) називався *assipondium*, від *as* "ас" і *pondus* "фунт". Так само, як *libra*, слово *as* інколи опускалося, наприклад, *dupondium* "монета в 2 аси, дупондій". Номінальне значення аса виражають численні композити, де першим компонентом є числівники: *tressis* "три аси", *quinquessis* "п'ять асів", *octussis* "вісім асів", *centussis* "сто асів" тощо. На монеті *decussis* "10 асів" була римська цифра X, звідки з'явилося слово *decus* "знак X". Основними срібними монетами були денарій і сестерцій. Денарій із зображенням двокінної колісниці називався *bigatus* (*biga*, від *bi-* "два" і *jugum* "ярмо"), *quadrigatus* – із чотирикінною колісницею. Внаслідок інфляційних процесів ас постійно знецінювався, відповідно – і інші грошові одиниці. Так, за доби імперії сестерцій коштував 4 аси, а не 2,5, як спочатку, коли він отримав свою назву: *sestertius*, від *semis* "половина" і *tertius* "третій", тобто половина від трьох, графічне зображення сестерція HS←LLS, що означає *Libra Libra Semis*. Ас, який колись важив і означав одну лібру, настільки знецінився, що такі слова як *bessalis* "восьма частина аса" і *dupondiarus* "той, що дорівнює дупондію" отримали значення "нічого не вартий".

Композитні назви посад у Давньому Римі представлені в основному колегіальними комісіями з кількох осіб і утворені від числівника, що означає кількість, і слова *vir* "чоловік", напр. *duumvir*, *triumvir*, *quattuorvir*, *septemvir*, *decemvir* тощо. Чиновники мали такі назви: *primicerius* "начальник" (той, чиє ім'я стоїть першим на вошених табличках), від *primus* "перший" і *cera* "віск", відповідно чиновник другого і третього рангу – *secundicerius*, *tertiocerius*. Назви могли нести і додаткову інформацію про особливості певних посад: посада на п'ять років називалася *quinquennalis*, а *duplicarius* – це той, хто отримував подвійну платню. Деякі композити розкривають делікатні подробиці державної машини управління: донощику віддавали четверту частину майна "потенційного ворога", тому він отримав назву *quadrupulator*, досл. той, що примножує вчетверо.

Лексика римського права є базовою для юридичної терміносистеми багатьох мов. І хоча більшість лексем набула нового значення, історичний екскурс в минуле цих слів дає можливість переосмислити сучасні поняття. Так, *clarigatio* "ультимативна вимога" утворене від *clare* "голосно, чітко" і *agere* "робити": перед оголошенням війни римляни делегували кілька жерців, що мали заявити про умови миру; *legislator* "законодавець" досл. той, що вносить закон (пор. укр. внести законопроект); *plebiscitum* "рішення народних зборів", від *plebs* "простий народ" і *scitum* "рішення"; *municipium* "муніципій, вільне місто" складається з *munus* "військова служба" і *capere* "брати" – за договором із Римом таке місто не сплачує данину, але приймає зобов'язання допомогти у випадку війни. Через композити ми знаємо про важливу роль руки (*manus*) у юридичному оформленні різних угод: *mancipium* "купівля, право власності", *manumissio* "юридично оформлене звільнення раба", *mandatum* "доручення, договір про безоплатне доручення", *manifestus* "виявлений, викритий". Композит *testis* "свідок" вживався із значенням "третья сторона у суперечці двох", від *tres* "три" і *stare* "стояти".

Композити-назви одягу надзвичайно цікаві для розуміння "мови одягу", що існувала в Давньому Римі. Так, молодий римлянин носив білу тогу без прикрас, так звану *togipura*, від *toga* "тога" і *purus* "чистий", а певна посада надавала право на носіння тоги із стрічкою: *laticlavium* "сенаторська тога з широкою стрічкою", від *latus* "широкий" і *clavus* "стрічка". Військового трибуна із плебеїв називали *angusticlavius*, бо він мав вузьку (*angustus*) стрічку на тозі. Тогу одягали в декілька прийомів – самому, без сторонньої допомоги це зробити було неможливо: Лівій зазначав, що Цинцинату допомагала в цьому жінка (Liv.Ab urb.cond. III. 26), але вже наприкінці доби республіки серед рабів були умільці, що виконували специфічну функцію укладання тоги і догляду за нею, так звані *vestiplica* і *vestispica*, від *vestis* "одяг" і *plicare* "складати" та *specere* "доглядати". Це починали робити ввечері – раб наново робив зборки, прокладав їх тоненькими дощечками з липового лубу і прикріплював, щоб зберегти до ранку в належному стані. Зазвичай тогу виробляли з вовни, однак за доби імперії – і з льону та, можливо, шовку, про що свідчать *liniger* "одягнений у льон" та *multicia* "одяг з тонких тканин". Прикрашали себе бра-слетами *dextrocherium*, від *dexter* "правий" та гр.χερ "рука". Парфуми зберігали у флаконах *olfactorium*, досл. виготовлене у горщику. Лексику, пов'язану з повсякденним життям давніх римлян, репрезентують такі, зокрема, латинські складні слова, як *arcisellium* "крісло з вигнутою спинкою", від *arcus* "дуга" і *sella* "сидіння, стілець", а двомісне крісло називалося *bisellium*, перший компонент якого *bi-* "два". Він же бере участь у творенні іншого слова *biclinium* "двомісне застільне ліжко" від гр. κλίνη "ліжко". Римляни користувалися такими знаряддями, як *bipalium* "подвійна лопата", *bisaccium* "перекидна сумка", *dentiducum* "щипці для видалення зубів", *dentiscalpium* "зубочистка", *muscipula* "мишоловка". Римляни любили розваги: перегони на колісницях *octojugis* "запряжений вісімкою коней", дивилися на Форумі гладіаторські бої, вхід на які коштував один ас, звідси слово *assiforanus*, від *as* "ас" і *forum* "площа". Вони також цікавились спортом: *quinqwertio* "той, що займається п'ятиборством", від *quinque* "п'ять" і *ars* "мистецтво"; корегували календар, додаючи два шості дні (*bisextus*) у лютому, звідки ми маємо високосний рік; мандрували, бо мали уявлення про трикутну (*triquetra*) форму Британії та Сицилії; орієнтувалися на північ за сузір'ям Великої і Малої Ведмедиць, хоча називали його *septentrio* [*Septem triones*], досл. сім волів; вирощували екзотичні фрукти: виноград *bimammus* "двогрудий", *nucipersicum* "персик, прищеплений до горіха"; вивчали тварин, хоч і робили інколи помилкові висновки: *vipera* "гадюка", від *vivus* "живий" і *parere* "народжувати", бо вважали її живородною; не любили негідників (*sacrilegus*), що крадуть пожертви, від *sacrum* "пожертва" і *legere* "красти" і, навіть, по сім разів виходили заміж, наприклад, *septinuba*, від *septem* "сім" і *nubere* "виходити заміж". Латинські композити наочно демонструють різноманітність життя давніх римлян і доводять (перефразовуючи відомий крилатий вираз Теренція), що ***Romani homines sunt, nihil humani ab illis alienum puto.***

В статті розглядаються латинські композити як свідчення історії матеріальної культури Давнього Рима. Структурна і семантична ідентифікація композитів пов'язана з окремими складними проблемами, обумовленими еволюцією латинського письма і обмеженими свідченнями об історичних реаліях давнього світу. Композити представлені во всіх сферах повсякденної

жизни римлян, особенно много их в лексике юридической, военной, обрядовой, в обозначении системы исчисления и измерения. Специфической особенностью интерпретации латинских композитов является необходимость привлечения историко-культурного комментария.

Ключевые слова: латинские композиты, композитная структура, композиты с ритуальным значением, военная лексика, названия рода деятельности, меры длины и веса, денежные единицы.

Dans cette article on étudie les mots composés latins en tant que le témoignage de l'histoire de la culture matérielle de l'Ancienne Rome. A l'identification structurale et sémantique des composés il y a les difficultés spécifiques liées à l'évolution de la lettre latine et nos connaissances limitées des réalités historiques d'un ancien monde. Les mots composés sont présentés dans toutes les sphères de la vie quotidienne des Romains, surtout dans le lexique juridique, militaire, rituel, dans la désignation du système du calcul et du mesurage. La particularité spécifique de l'interprétation des composés latins est la nécessité du recours au commentaire historique et culturel.

Mots-clés: mots-composés latins, la structure composite, les composés rituels, le lexique militaire, les noms d'agent, les noms des mesures, les unités monétaires.

Література:

1. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь / Иосиф Хананович Дворецкий. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
2. Нидерман М. Историческая фонетика латинского языка / М. Нидерман. – М., УРСС, 2004.
3. Тронский И.М. Историческая грамматика латинского языка / Иосиф Моисеевич Тронский. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1960. – 320 с.
4. Федорова Е.В. Ранняя латинская письменность (VIII-II вв. до н.э.) / Елена Васильевна Федорова. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 240 с.
5. Daremberg Ch, Saglio Edm. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments. – P.: Librairie Hachette.
6. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine, 4-ème édition / Alfred Ernout et Antoine Meillet. – P.: Klincksieck, 2001. – 833 p.
7. Oxford latin Dictionary. – Oxford: Clarendon, 1968.
8. Svetonius T. Vita divi Vespasiani // Электронный ресурс: <http://thelatinlibrary.com/suetonius/suet.vesp.html>.
9. Titus Livius. Ab urbe condita. Liber III // Электронный ресурс: <http://thelatinlibrary.com/livy/liv.3.shtml#26>.
10. Varro M. T. De lingua latina. L. V, VI // Электронный ресурс: <http://thelatinlibrary.com/varro.html>.